

Nieuw Realisme in de SP^{*}

Socialistische integratiekritiek en populisme
van 1983 tot Fortuyn

Stijn Kuipers | Radboud Universiteit | Nijmegen 2017

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Van knuffelen tot integreren. De historische ontwikkeling van het Nederlandse integratiediscours en overheidsbeleid	8
- <i>Taboe</i>	8
- <i>Kritiek</i>	10
- <i>Verandering</i>	11
De SP: van revolutie naar normen en waarden	12
- <i>'In de massa als een vis in het water'. De maoïstische grondslag van de SP.</i>	12
- <i>Islamkritiek van een splinterpartij (1983-1989)</i>	13
- <i>Immigratie als thema en het failliet van oud-links (1989-1994)</i>	17
- <i>'Haagse kromtaal'. De SP in de Kamer en integratie als rechts thema (1994-2002)</i>	20
Conclusie: Van nieuw naar politiek realisme	24
Bibliografie	26
- <i>Literatuur</i>	26
- <i>Primaire bronnen</i>	28
- <i>Krantenartikelen, webpagina's en tijdschriftuitgaven</i>	29

Tot de vroege jaren 2000 stond Nederland in binnen- en buitenland bekend als een uitermate tolerante natie en het schoolvoorbeeld van een geslaagde multiculturele samenleving. De stormachtige opkomst van de rechts-populistische Pim Fortuyn kwam voor velen dan ook als een donderslag bij heldere hemel. Het idee van een bevolking die wel tevreden was met het gevoerde overheidsbeleid werd in een aantal maanden weggeslagen door het gemak waarmee Fortuyn klaarblijkelijk bestaande onvrede wist te kanaliseren. Ondanks zijn aristocratische en dandyachtige gedrag wist Fortuyn zich te presenteren als iemand die *wel* wist wat er speelde onder het volk. Hij stelde dat hij ideeën durfde aan te kaarten die in de Paarse consensuspolitiek niet naar voren kwamen. Een belangrijk deel van zijn kritiek richtte zich op de ‘Linkse Kerk’, een progressieve elite die sinds de jaren 1970 een taboesfeer rondom integratie en immigratie zou hebben geschapen. Met slogans als ‘ik mag niet zeggen dat Nederland vol is’ werd hij door velen ervaren als een taboedoorbrekend politicus.¹

Fortuyn was zo succesvol in het aan kaarten van vooral de integratieproblematiek dat de filosofe en neerlandica Baukje Prins in dezelfde periode een discoursomslag analyseerde. In een relatief kort tijdsbestek was de Nederlandse bevolking overgegaan van een denkwereld waarin kritiek op een gebrek aan integratie van minderheden snel werd uitgelegd als racistisch en intolerant naar een visie waarin dergelijke kritiek juist als open en eerlijk werd ervaren.² Fortuyn was evenwel niet het beginpunt van deze paradigmawisseling. Volgens Prins was de discoursomslag al meer dan een decennium in aanloop en konden haar wortels gevonden worden bij de socioloog Herman Vuijsje en Frits Bolkestein.³ Zij zouden de eersten zijn geweest om het taboe op de integratiediscussie – die het gevolg was van het ‘linkse denken’ van de jaren 1960 en de oorlogsschuld en in stand gehouden zou worden door een progressieve elite – aan te kaarten.

Het ‘Nieuw Realisme’ waarin *wel* eerlijk wordt gezegd wat ‘iedereen al denkt’ heeft volgens Prins vier duidelijke kenmerken.⁴ Ten eerste presenteert de spreker van dit genre zich als iemand die durft ‘waarheden’ te verkondigen en eerlijk te spreken over lastige problemen, zoals integratie, die door anderen (doorgaans ‘de elite’) uit de weg worden gegaan. Ten tweede presenteert de Nieuw Realist zich als een spreekbuis van het ‘volk’, of preciezer gezegd, de autochtone natie. In tegenstelling tot het merendeel van de deelnemers aan het publiek correcte nationale debat weet de Realist wel wat er speelt onder de ‘normale man’ en durft hij de *vox populi* ook te verwoorden. Het derde kenmerk is het idee dat ‘realisme’ een karakteristiek onderdeel is van de nationale identiteit. De ‘echte’ Nederlander is recht voor zijn raap en moet zich dan ook ontdoen van de stilzwijgende zelfverloochening. Hierin schuilt een romantisch beeld van een Nederlandse volksaard waarnaar we zouden moeten terugkeren, een ideaal

¹ Leo Lucassen en Jan Lucassen, ‘The Strange Death of Dutch Tolerance: The Timing and Nature of the Pessimist Turn in the Dutch Migration Debate’, *The Journal of Modern History* 87:1 (March 2015), 72-101; Baukje Prins, ‘The Nerve to Break Taboos: New Realism in the Dutch Discourse on Multiculturalism’, *Journal of International Migration and Integration* 3:3 (2002), 363-379; Karwan Fatah, ‘De opkomst van Pim Fortuyn. Een analyse van de aanloop naar de onvrede’, *Skript* 28:3 (Amsterdam, 2014), 5-18, hier 11.

² Baukje Prins, ‘The Nerve to Break Taboos’, Stefan Dudink, ‘Het homofundament. De moslim van nu is de homo van vroeger’, *De Groene Amsterdammer* (Amsterdam, 04-08-2010), <https://www.groene.nl/artikel/de-moslim-van-nu-is-de-homo-van-vroeger> [laatst geraadpleegd op 13-03-2017].

³ Zie: Herman Vuijsje, *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe* (Amsterdam, 1986); Frits Bolkestein, ‘Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt’, *De Volkskrant* (12-09-1991).

⁴ Prins, ‘The Nerve to Break Taboos’, 368-369.

'heartland' waar de ware natie huist.⁵ Het laatste kenmerk van het Nieuw Realisme dat Prins noemt is een aanval op 'links'. Volgens de Nieuw Realisten is de 'Linkse Kerk' schuldig aan de instandhouding van het integratietaboe en dient haar dominantie tezamen met het taboe doorbroken te worden.

Opvallend aan de definitie van Prins is de overheersende karakterisering van het Nieuw Realisme als 'rechts-populistisch'.⁶ Alhoewel zij ook enkele linkse Realisten benoemt, - zoals Paul Scheffer, die met zijn artikel 'Het multiculturele drama' een heftig debat aan wist te slingeren over het integratievraagstuk⁷ - domineert het beeld van een rechts monopolie op hardere integratiestandpunten en de voorstelling te spreken namens het volk. Sinds Fortuyns aanval op de Linkse Kerk is deze visie in Nederland haast gemeengoed geworden. Terwijl de gebroeders Lucassen hebben proberen aan te kaarten dat het taboe rond integratie breder was dan 'linkse migrantenknuffelaars' en de migratiepolitiek vanaf de jaren 1980 niet door 'links' werd bepaald, is het idee dat het Realisme rechts terrein is dominant gebleken.⁸ Sinds 2002 heeft de Nederlandse politiek zich ook in grote lijnen gevoegd naar dit discours, aangezien issues over immigratie en integratie zich in hoge mate afspelen langs de scheidlijnen tussen links en rechts.⁹ Kenmerkend hiervoor is dat in Nederland de term 'populist' gereserveerd lijkt te zijn voor politici aan de rechterkant van het politieke spectrum en doorgaans gekoppeld wordt aan een hard immigratie- en integratiestandpunt. Zelfs linkse partijen die zich er graag op laten voorstaan te spreken namens de 'gewone man', zoals de SP, zetten zich daarom actief tegen 'de populisten' af.¹⁰

Alhoewel de discoursomslag naar het Nieuw Realisme die Prins vaststelt zodoende correct is, is de karakterisering van het Realisme als populistisch-rechts niet volledig en enigszins anachronistisch. Door de dominante rol die Prins in haar analyse toeschrijft aan Fortuyn en Bolkestein in het doorbreken van het integratietaboe, lijkt het alsof het altijd voornamelijk de rechtervleugel is geweest die kritiek durfde te uiten op de integratieproblematiek. Voor 2002 was het echter niet alleen politiek rechts dat het integratietaboe durfde aan te stippen. In 1983 lanceerde de toen nog marginale Socialistiese Partij een brochure met de kop 'Gastarbeid en Kapitaal'.¹¹ Hierin gaf zij flinke kritiek op het gevoerde overheidsbeleid dat 'vlees-noch-vis' was en stelde ze dat in de wijken van de gewone man spanningen optraden die het gevolg waren van verdrukking op de arbeidsmarkt en etnisch-culturele verschillen. De migranten moesten integreren of repatriëren. Zowel in taalgebruik als doel ademt de brochure de geest van het Nieuw Realisme, jaren voor Bolkestein de integratieproblematiek aankaarte in de landelijke politiek.

⁵ Zie voor een uitwerking van het 'heartland' concept als droomland van de ideaaltypische populist Paul Taggart, *Populism* (Buckingham, 2000), 95.

⁶ Zie voor een nadere definiëring van (rechts-)populisme Cas Mudde, 'The Populist Zeitgeist', *Government and Opposition* 39:4 (2004), 541-563

⁷ Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama', *NRC Handelsblad* (29-01-2000).

⁸ Lucassen en Lucassen, 'The Strange Death of Dutch Tolerance'.

⁹ W. van der Brug e.a., 'Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?', *Migrantenstudies* 25:3, (Amsterdam, 2009), <http://dare.uva.nl/document/2/73283>, 198-220.

¹⁰ Zie bijv. Laurens Ivens, 'Het antwoord tegen populisme is activisme', *SP Amsterdam* (Amsterdam, 24-01-2017), <https://amsterdam.sp.nl/nieuws/2017/01/het-antwoord-tegen-populisme-is-activisme> [laatst geraadpleegd op 13-03-2017].

¹¹ Socialistiese Partij Rotterdam, *Gastarbeid en Kapitaal* (Rotterdam, 1983), <http://web.archive.org/web/20041217111724/http://www.devrijgedachte.nl/constandse/dossier/inhoud.htm#OVER%20DE%20BROCHURE%20GASTARBEID%20EN%20KAPITAAL> [laatst geraadpleegd op 13-03-2017].

Een analyse van het ‘Nieuw Realistische’ taalgebruik dat tussen 1983 en 2002 gebezigd werd door de SP, bovenal in de persoon van Jan Marijnissen, biedt bij uitstek een aanvulling op de interessante discoursanalyse van Prins, die in haar aandacht voor Fortuyn enigszins eenzijdig blijft. Terwijl door verschillende onderzoekers aandacht is besteed aan (de geschiedenis van) het activisme en populisme van de SP, is er weinig gekeken naar het ‘harde doch eerlijke’ taalgebruik van het Nieuw Realisme op links.¹² Een analyse van dit Realistische taalgebruik avant la lettre verschaft ons meer inzicht in de dominantie van het eerdere ‘multiculturele’ discours voor 2000 en hoe zij veranderde in de loop van de jaren 1980 en 1990. Ook biedt het een evenwicht voor de dominante definiëring van het Nieuw Realisme en harde integratiestandpunten als politiek ‘rechts’ en meer inzicht in het karakter van links populisme in Nederland. In plaats van dat Realisme beschouwd wordt als een typisch rechts discours, biedt dit onderzoek inzicht in de flexibiliteit van het Realistische taalgebruik en wereldbeeld. Uit de vele raakvlakken met populisme schemert door dat Nieuw Realisme mogelijk het best beschouwd kan worden als een onderdeel van de flexibele *thin-ideology* die populisme is.¹³ Minder abstract leert een analyse van het Nieuw Realisme binnen de SP en de ontwikkeling van het discours en politieke speelveld daarbuiten ons waarom de SP over de jaren geworsteld heeft met haar integratiestandpunt ondanks haar eerst zo duidelijke stellingname.

De SP is leidend in een dergelijke analyse, aangezien zij wel beargumenteerd beschouwd kan worden als de enige belangrijke populistische en Nieuw Realistische partij op links. De populistische kenmerken die we terugzien in het Realistische taalgebruik, zoals het spreken namens de ‘gewone man’, vinden we in veel mindere mate terug bij partijen als de CPN of het latere GroenLinks. Veelal overheerste bij andere linkse partijen dan de SP het idee van een progressieve elite die het voortouw nam in plaats van dat het volk per se zelf moest spreken. Zij dachten *voor* het volk, en alhoewel ze op basis daarvan stelden te spreken namens de arbeider of de onderklasse streefden zij er niet naar de geuite wensen *van* het volk per se te formuleren in de politiek. Dit verdere gebrek aan ‘typisch populisme’ op links is ook de reden dat doorgaans slechts de SP in de literatuur beschouwd wordt als populistisch.¹⁴

¹² Gerrit Voerman en Paul Lucardie, *Populisten in de polder* (Amersfoort, 2012), 37-70; Gerrit Voerman, “‘De Rode Jehova’s’: een geschiedenis van de Socialistische Partij”, *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 19-03-1987), 124-150; Gerrit Voerman, ‘De populistische verleiding (3). Van Mao tot marketing. Over het populisme van de SP’, *Socialisme en Democratie* 66:9, 26-32; Rudie Kagie, *De Socialisten. Achter de Schermen van de SP* (Amsterdam, 2007); Kees Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (2005); P. van der Steen, ‘De doorbraak van de “gewone mensen”-partij. De SP en de Tweede Kamerverkiezingen van 1994’, in Gerrit Voerman (red), *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1994), 172-189; Koen Vossen, ‘The different flavours of populism in the Netherlands’, in: Hedwig Giusto, David Kitching en Stefano Rizzo (red.), *The Changing Faces of Populism. Systemic Challengers in Europe and the U.S.* (Brussel/Rome, 2013), 173-205; Alex de Jong, ‘Van revolutie naar normen en waarden – het veranderende socialisme van de SP’, *TENK* (15-02-2014), http://tenk.cc/2014/02/van-revolutie-naar-normen-en-waarden-het-veranderende-socialisme-van-de-sp/#_ftn121 [laatst geraadpleegd op 13-03-2017].

¹³ Denk hierbij aan het afgeven tegen een afstandelijke elite, de claim te spreken namens het volk en tussen de gewone mensen te staan. Cas Mudde, ‘The Populist Zeitgeist’; Ben Stanley, ‘The thin ideology of populism’, *Journal of Political Ideologies* 13:1 (2008), 95-110.

¹⁴ Zie bijv. Vossen, ‘The different flavours of populism’; Voerman en Lucardie, *Populisten in de Polder*; Luke March, ‘From Vanguard of the Proletariat to Vox Populi: left-Populism as a ‘Shadow’ of Contemporary Socialism’, *SAIS Review of International Affairs* 27:1 (2007), 63-77.

In deze analyse wil ik me primair richten op het taalgebruik van de SP zelf. Uit de woordkeuze van de partij komt duidelijk naar voren hoe zij zich graag presenteerde, wat haar idealen waren en hoe zij zichzelf bezag. Beginnend met de SP brochure ‘Gastarbeid en Kapitaal’ en de ophief daaromheen presenteerde de partij zich door de jaren heen graag als *de* (volkse) tegenpartij op links, wat haar weerslag vond in haar populistische Nieuw Realistische taalgebruik en ideeën. In haar ontwikkeling van een links-communistische splintergroepering tot een nationale partij zocht ze actief de media met spraakmakende acties, opvallende interviews en eigen uitgaven, zoals de vele pamfletten die door de wijken werden verspreid. Naast de vele publicaties die hierdoor verschenen zijn over en door de SP, zoals krantenartikelen en haar verkiezingsprogramma’s, bieden de boeken die Jan Marijnissen zelf in de jaren negentig schreef een mooie bron voor de analyse van het taalgebruik van de SP en hoe partij en voorzitter zich graag presenteerden.¹⁵ Ik wil deze primaire bronnen van en over de SP hoofdzakelijk analyseren aan de hand van de eerste 3 kenmerken die volgens Baukje Prins typerend zijn voor het Nieuw Realisme:

1. De claim lastige onderwerpen te durven aankaarten en eerlijk te spreken.
2. Het beweren te spreken namens het gewone volk.
3. Het idee dat eerlijkheid en ‘recht voor zijn raap’-realisme typerend zijn voor de Nederlandse identiteit.

Door deze analyse komt het vierde kenmerk, namelijk het verzet van ‘Nieuw Realisme’ tegen ‘links’, ten dele te vervallen. Logischerwijs verzette de SP zich niet tegen ‘links’ als ideologisch spectrum. Wel kan gesteld worden dat de SP zich actief tegen een linkse elite afzette, waartoe bijvoorbeeld ook de ‘progressieve elite van de PvdA’ behoorde. In de ogen van de SP was de PvdA verraad op links, een sociale partij die haar ideologie verloren was. Zodoende zal ik het vierde kenmerk dat Prins noemt enigszins aanpassen en haar definiëren als een verzet tegen ‘de algemene politieke elite’ die bepaalde problemen niet durft aan te kaarten.

Gekozen is voor een afbakening van 1983 tot 2002, het jaar waarin de Lijst Pim Fortuyn het Binnenhof bestormde. De SP brochure ‘Gastarbeid en Kapitaal’ is het ideale startpunt voor een analyse van vroeg Nieuw Realisme door de expliciteit waarmee de SP haar typisch Realistische standpunten, opgepikt in de ‘volkse arbeiderswijken’, naar voren brengt. Vanwege de storm van protest die de brochure opriep zien we de SP in de jaren 1980 voorzichtiger worden in haar taalgebruik met betrekking tot minderheden, zonder dat het Realistisch-populistische discours verdwijnt. De ontwikkeling van het Nieuw Realisme op links wordt in de jaren 1990 gespiegeld door de opkomst van Realisme op geaccepteerd rechts, zoals de VVD. Het is interessant uit te werken wat voor invloed deze ontwikkeling samen met de opkomst van de SP als nationale partij heeft betekend voor het Nieuw Realisme binnen de SP.¹⁶ De analyse eindigt

¹⁵ Jan Marijnissen, *Tegenstemmen. Een Rood antwoord op Paars* (1996); Jan Marijnissen, *Effe dimmen. Een rebel in Den Haag* (1998); Idem, *Schrone Rijkdom. De erfenis van acht jaar paars* (2002).

¹⁶ Voor een deel doorredenerend vanuit de hypothese dat partijen en bewegingen hun taal en standpunten matigen als ze eenmaal geaccepteerd zijn in het officiële systeem. Zie bijv.: Jillian Schwedler, ‘Can Islamists Become Moderates? Rethinking the Inclusion-Moderation Hypothesis’, *World Politics* 63:3 (2011), 347-376; Tjitske Akkerman en Matthijs Rooduijn, ‘Pariahs or Partners? Inclusion and Exclusion of Radical Right Parties and the Effects on Their Policy Positions’, *Political Studies* 63 (2015), 1140-1157.

in 2002 met de opkomst van Fortuyn, de geboorte van het ‘hyperrealisme’, waar ook Prins eindigt.¹⁷

Vanaf 2002 wordt het Nieuw Realisme, met in het bijzonder hard taalgebruik betreffende integratie en immigratie, door de opkomst van Fortuyn, Wilders en (kortstondig) Verdonk bovenal het terrein van populistisch rechts. De moeite die de SP sindsdien vaak gehad heeft om een duidelijk immigratie- en integratiestandpunt in te nemen is hier debet aan. Tezamen met de diversificatie van de achterban van de SP - door een groeiende toeloop van hoger geschoolden en allochtonen - kan de partij minder dan voorheen de ‘harde integratiekaart’ spelen, alhoewel onder andere Marijnissen daartoe soms wel de neiging had.¹⁸ Vanwege deze veranderingen in dominant discours en politiek speelveld komt een analyse van de post-2002 situatie van de SP beter in een zelfstandig onderzoek tot zijn recht en is de grens getrokken bij de opkomst van Fortuyn.

¹⁷ Prins, ‘The Nerve to Break Taboos’, 375-377.

¹⁸ Jan Marijnissen en Jan de Wit, ‘Help, daar komen de Polen!’, *NRC Handelsblad* (31-01-2006), <https://www.nrc.nl/nieuws/2006/01/31/help-daar-komen-de-polen-11076760-a691235> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017]. De hoger opgeleiden en allochtonen binnen de SP staan veelal opener voor vluchtelingen en arbeidsmigranten dan de traditionele ‘witte arbeidersachterban’ van de SP. Zie bijv. ANP, ‘Kiezersprofielen: VVD is een mannenpartij en SP-kiezer is relatief vaak werkloos’, *De Volkskrant* (30-08-2012), <http://www.volkskrant.nl/politiek/kiezersprofielen-vvd-is-een-mannenpartij-en-sp-kiezer-is-relatief-vaak-werkloos~a3308665/> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].; Petra de Koning, “‘Volkspartij’ SP op zoek naar het oude enthousiasme”, *NRC* (17-11-2016), <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/11/17/volkspartij-sp-op-zoek-naar-het-oude-enthousiasme-5316445-a1532132> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].

Van ‘knuffelen’ tot integreren: de historische ontwikkeling van het Nederlandse integratiediscours en overheidsbeleid

Taboe

De wereldwijde reputatie van Nederland als ‘multicultureel gidsland’ was bovenal gebouwd op het naoorlogse taboe op integratiekritiek. Alhoewel er nooit een overheidsbeleid gevoerd lijkt te zijn waarvan gezegd kan worden dat het gericht was op het creëren van een multiculturele samenleving, was vanaf de jaren 1960 in zowel de publieke als politieke sfeer een ‘multicultureel discours’ dominant waarin kritiek op immigranten en hun cultuur snel werd uitgelegd als racistisch.¹⁹ Dit ‘taboe’ rondom integratie kwam bovenal tot stand door de Culturele Revolutie, die van de late jaren 1950 tot de jaren 1970 in Nederland plaatsvond. De genocide en rassenhaat die grotendeels het beeld bepaalden van de Tweede Wereldoorlog in het Westen droegen in het naoorlogse Nederland bij aan het breed gedragen ideaal dat het verkeerd was om van ‘Anderen’ te eisen dat zij hun cultuur opgaven en zich in allerlei aspecten aanpasten aan die van de meerderheid. De ‘babyboomer generatie’ ontwikkelde de ‘leerpunten’ van de oorlog in een culturele antiautoritaire revolutie waarin de nadruk werd gelegd op pacifisme, gelijkheid en de emancipatie van vrouwen, homoseksuelen en etnische minderheden.²⁰ Schuldgevoelens over het lage aantal Joodse overlevenden in Nederland – en vanaf 1969 de geschiedenissen van de oorlogsmisdaden van het KNIL tijdens de Indonesische Revolutie - versterkten de ‘collectieve schuld’ en daarmee het taboe op kritiek rondom cultuur en etniciteit.²¹

Het idee van de ‘Linkse Kerk’, waar onder andere Fortuyn, Vuijsje en SP zich tegen af hebben gezet, vond zijn grondslag in de combinatie van bovenstaande dominante ideologie en diverse soorten overheidsbeleid. Deze laatste waren in retrospectief gebaseerd op een verkeerde inschatting van de staat van integratie en immigratie in Nederland. De sterk groeiende Nederlandse economie leidde in de late jaren 1950 en 1960 tot een stijgend arbeidstekort, wat de overheid ertoe aanzette arbeidsmigranten naar Nederland te halen. Na de eerste migratiegolf uit Spanje en Italië werden werknemers gezocht in Marokko en Turkije. Alhoewel de economische depressies van de jaren 1970, beginnend met de Eerste Oliecrisis (1973), leidden tot stijgende werkloosheid en een algehele migratiestop, bleef het overheidsbeleid gericht op een ‘behoud van eigen identiteit’ onder gastarbeiders. Men redeneerde vanuit de overtuiging dat het hier tijdelijke werknemers betrof die voorbereid moesten zijn op terugkeer naar land van herkomst, zeker met de teruglopende arbeidskansen. Groeiende restricties op immigratie leidden er echter toe dat vele voormalige gastarbeiders besloten te blijven, aangezien ze

¹⁹ Lucassen en Lucassen, ‘The Strange Death of Dutch Tolerance’; Jan Willem Duyvendak en Peter Scholten, ‘Beyond the Dutch “Multicultural Model”’. The Coproduction of Integration Policy Frames in The Netherlands’, *International Migration and Integration* 12:331 (2011), 331-348; Maarten P. Vink, ‘Dutch ‘Multiculturalism Beyond the Pillarisation Myth’, *Political Studies Review* 5 (2007), 337-350.

²⁰ Zie o.a.: John C. McWilliams, *The 1960s Cultural Revolution* (Westport, 2000); Arthur Marwick, ‘Youth Culture and the Cultural Revolution of the Long Sixties’ in: Axel Schmidt en Detlef Siegfried (red.), *Between Marx and Coca Cola: Youth Cultures in Changing European Societies, 1960-1980* (Oxford, 2006), 39-58.

²¹ Lucassen en Lucassen, ‘The Strange Death of Dutch Tolerance’; Herman Vuijsje, *Vermoorde onschuld*; Herman Vuijsje, *Correct*.

Nederland mogelijk niet meer in zouden komen mochten ze terugkeren naar hun oorspronkelijke thuisland. De stijgende immigratiecijfers uit deze jaren zijn dan ook grotendeels het gevolg van Turkse en Marokkaanse werknemers die hun gezinnen lieten overkomen.²²

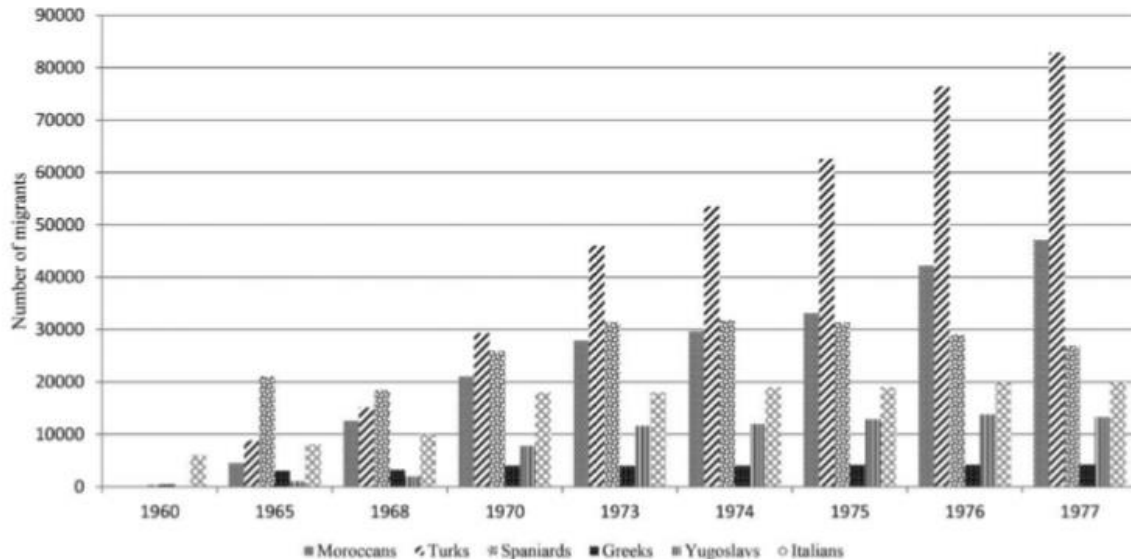

FIG. 1.—Number of guest workers in the Netherlands, per nationality (1960–77). Source: Lucassen and Lucassen, *Winnaars en verliezers*, 123

Groeiende aantallen allochtonen in combinatie met economische recessie leidden tot de angst dat immigranten zich zouden ontwikkelen tot een sociale onderklasse. Ook werd er gevreesd voor een mogelijke groei van racisme. In lijn met de tijdsgeest streefde de overheid ernaar etnische minderheden sociaaleconomisch te laten integreren door behoud van de eigen identiteit. Er werd bijvoorbeeld gedacht dat de Nederlandse taal eenvoudiger geleerd zou kunnen worden door eerst een goede beheersing te kweken van de ‘eigen’ taal.²³ Vanuit de angst dat kritiek op immigranten en integratie al snel zou kunnen leiden tot racisme en discriminatie, werd het onderwerp taboe over de breedte van het politieke en publieke spectrum. Spanningen in arbeiderswijken en onder vakbondsleden kristalliseerden zich dan ook slechts uit aan de randen van de politiek. Dergelijke afwijkingen van de politieke correctheid werden echter hard afgestraft: de SP werd verguisd vanwege haar ‘Gastarbeid en Kapitaal’, om de Centruumpartij lag een cordon sanitaire.

²² Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Newcomers: Immigrants and their Descendants in The Netherlands 1550-1995* (Amsterdam, 1997); Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers: Een nuchtere balans van vijf eeuwen immigratie* (Amsterdam, 2011). Vergelijkbare situaties deden zich voor in vele andere Europese landen, zie: Simone A.W. Goedings, *Labor Migration in an Integrating Europe: National Migration Policies and the Free Movement of Workers, 1950–1968* (Den Haag, 2005); Marcel Berlinghoff, *Das Ende der “Gastarbeit”: Europäische Anwerbestopps 1970-1974* (Paderborn, 2013).

²³ Rally Rijkschroeff, Geert ten Dam, Jan Willem Duyvendak, Marjan de Gruijter en Trees Pels, ‘Educational policies on migrants and minorities in the Netherlands: success or failure?’, *Journal of Education Policy* 20:4 (2005), 417-435.

Kritiek

Alhoewel de politieke en publieke minimalisering van SP en Centruumpartij de dominantie van het taboe op integratiekritiek bevestigden, toont zij ook het bestaan aan van miskende spanningen onder delen van de bevolking. Rond het einde van de jaren 1980 begon langzaam een verschuiving op te treden in het discours over multiculturalisme. Ook in de ‘hogere’ regionen van de samenleving, onder wetenschappers en politici, begon zich een voorzichtige integratiekritiek te ontwikkelen. Naast een vroeg (en expliciet) voorbeeld als Herman Vuijsje, is het rapport van de Wetenschappelijke Raad uit 1989 tekenend voor deze eerste aantasting van het dominante discours.²⁴ In het rapport werd een voorzichtig voorstel gedaan om meer aandacht te geven aan burgerschap en verplichte Nederlandse taallessen om (re)integratie op de arbeidsmarkt en schoolresultaten te verbeteren. Zelfs deze voorzichtige voorstellen gingen sommigen echter te ver. Zo werd de socioloog Han Entzinger, een van de auteurs van het rapport, er door collega’s van beticht onethisch en incompetent te zijn vanwege een aantal van de ideeën die in het rapport naar voren werden gebracht.²⁵

In de publieke sfeer kwam de kritiek op gang na wereldwijde protesten door moslims tegen Salman Rushdie's *De Duivelsverzen*. Diverse (vooral linkse) Nederlandse publicisten, zoals Gerrit Komrij, schreven begin 1989 over de ‘duizenden intolerante Mohammedanen’ die de straat op gingen. Zij spraken hun vrees uit dat de Nederlandse samenleving wolven in haar midden had gekregen door immigranten te pampieren.²⁶ Het debat bekoelde voor een tijd, tot Frits Bolkestein, leider van de VVD, in december 1990 de politieke consensus om minderheden niet te bekritisieren doorbrak. In speeches en artikelen stelde hij dat allerlei culturele liberale verworvenheden werden bedreigd door andere culturen en dat het minderhedenvraagstuk met lef moest worden aangepakt, met geen ruimte voor taboes.²⁷ Doordat het kopstuk van een respectabele establishment partij het thema op de agenda had gezet, werden migratie en integratie meer en meer een geaccepteerd discussiepunt.

²⁴ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, ‘Allochtonenbeleid’, *Rapporten aan de Regering* 36 (Den Haag, 1989).

²⁵ Zie: Peter W.A. Scholten, ‘The Coproduction of Immigrant Integration Policy and Research in the Netherlands: The Case of the Scientific Council for Government Policy’, *Science and Public Policy* 36 (2009), 561-573.

²⁶ Zie: Lucassen en Lucassen, ‘The Strange Death of Dutch Tolerance’; Annika Fickers, ‘At the Crossroad: The Impact of the Rushdie Affair on the Framing of the Dutch and British Public Debate on Immigrant Integration’ (Master these, Universiteit Leiden, 2012).

²⁷ Zie bijv.: Frits Bolkestein, ‘De integratie van minderheden’, *Keynote Speech Congres van Liberale Internationale* (Luzern, 08-09-1991), http://app.cubender.com/downloads/106459/documents/a03_integratie_van_minderheden_12.pdf [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].

Verandering

De geleidelijke normalisering van het integratiedebat ging in de loop van de jaren 1990, mede dankzij Bolkestein, ook gepaard met een ‘verrechtsing’ van het thema. Hierbij werd ‘multiculturalisme’ bovenal met links geassocieerd, waardoor links in de verdediging werd gedrukt.²⁸ Alhoewel integratie voor de meeste partijen een verkiezingsthema was geworden dankzij Bolkesteins ‘nationale minderhedendebat’, bleef het thema in de Paarse consensuspolitiek toch vooral een probleem dat technocratisch opgelost moest kunnen worden. In lijn met de dominantie van liberale politieke overtuigingen in de jaren 1990 werd de nadruk van het regeringsbeleid verschoven van het collectief naar het individu. Waar eerst was gedacht dat de sociaaleconomische integratie van migranten bevorderd kon worden door hun sociaal-culturele onderscheid te ondersteunen, lag in de jaren ’90 de nadruk op de individuele ontplooiing van de immigrant. Sociaaleconomische participatie verwerd tot voorwaarde voor sociaal-culturele emancipatie. De leidende gedachte was dat ‘allochtonen’ onder de verzorgingsstaat tot zorgenkindje waren gemaakt en tot zelfstandig burgerschap konden komen door zichzelf te ontwikkelen.²⁹

De beleidsmatige manier waarop met de integratieproblematiek werd omgegaan leidde tot groeiende kritiek door publicisten als Pim Fortuyn, Paul Scheffer en Jan Marijnissen en gaf ruimte aan nieuwe partijen zoals Leefbaar Nederland. Aan het begin van het nieuwe decennium barstte de bom toen Scheffer met zijn artikel over het multiculturele drama het debat flink wist aan te slingeren. De opmerkingen van verschillende Nederlandse imams begin 2001 dat homoseksualiteit een besmettelijke ziekte is, leek de geuite kritiek op het multiculturalisme te bevestigen. De naweeën van 9/11 creëerden het podium voor Fortuyn om ‘het taboe te doorbreken’; het integratievraagstuk was ‘high politics’ geworden en de schuld van het multiculturele drama lag bij links.³⁰

²⁸ Links bestreed vooral antiliberaal elementen, zoals de mindere positie van homo’s en vrouwen in bepaalde conservatief Islamitische kringen. In Nederland waren deze liberale waarden sinds de culturele revolutie echter grotendeels gemeengoed geworden, die ook door rechts werden ondersteund. Zodoende kon links niet echt concurreren met rechts, dat over het algemeen meer assimilatie van allochtonen eiste en in die zin een duidelijkere positie kon innemen in het minderhedendebat.

²⁹ Jan Willem Duyvendak en Peter Scholten, ‘Voorbij het Nederlandse multiculturele integratiemodel?’, in: E. de Jong en R. Hoekstra (red.), *Macht en Wetenschap* (Nijmegen, 2013), 113-130 (hier 118).

³⁰ Duyvendak en Scholten, ‘Voorbij het Nederlandse multiculturele integratiemodel’, 118-119; Prins, ‘Nerve to Break Taboos’, 370-376.

De SP: van revolutie naar normen en waarden.

‘In de massa als een vis in het water’. De maoïstische grondslag van de SP.

Om het vroege Nieuw Realistische taalgebruik van de SP te begrijpen, is het belangrijk de partij te vatten in haar historische context. Alhoewel de Socialistische Partij zichzelf nooit als zodanig heeft gekenmerkt, kende de SP in haar beginjaren sterk socialistisch-populistische tendensen. De grondslag hiervoor is gelegen in de maoïstische oppositie binnen de Communistische Partij Nederland. In de nasleep van de groeiende onenigheid tussen de USSR en de Chinese heilsstaat in de late jaren 1950 (ook wel het Rode Schisma genoemd) nam de CPN in grote lijnen een Russisch-Leninistisch standpunt in. Alhoewel de partij verkondigde dat zij zich autonoom opstelde tussen de twee communistische grootmachten, werden al te dissidente geluiden niet getolereerd.³¹ Dit noodzaakte op China georiënteerde communisten ertoe zich af te scheiden van de partij. Van enige eenheid binnen het maoïstische kamp was echter geen sprake. Een continue versplintering was het gevolg.

De SP was een van deze splinters. Spanningen binnen de ‘Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland/marxistisch-leninistisch’ (KENml) tussen een ‘intellectuele voorhoede’ en een meer op de arbeiders gerichte ‘proletarische’ richting leidden in de zomer van 1971 tot een scheuring. Deze tweede groep doopte zich om tot de ‘Kommunistische Partij Nederland/marxistisch-leninistisch’ (KPNml). Een jaar later werd gekozen voor het meer pakkende ‘Socialistische Partij’. Alhoewel de partij zich met de naamswijziging mogelijk hoopte te ontdoen van haar enigszins sektarische karakter, was lidmaatschap bepaald geen sinecure. Leden werden geacht zich actief op straat te begeven. Via buitenparlementaire acties moest het kapitalisme in haar fundamenteën worden aangetast. Om dicht bij de arbeiders te staan, werden studenten die lid werden verplicht in de fabriek te gaan werken.³²

De gevoelde noodzaak dicht bij de proletariër te staan volgde uit de maoïstisch-socialistische leer van de ‘massalijn’. Waar de leninistisch-communistische traditie uitging van een ‘intellectuele voorhoede’ die het volk zou voorbereiden op de revolutie, werd in het maoïsme een grote wijsheid toegeschreven aan de massa. Daadwerkelijk marxistische leiders moesten de denkbeelden van het volk verzamelen opdat ze, door studie, omgevormd konden worden tot samenhangende ideeën. Door deze weer onder de massa te verspreiden, konden de marxistische idealen werkelijkheid worden. De socialistische heilstaat zou zich door een dialectiek tussen voorhoede en volk verwezenlijken. De SP trok zodoende de wijken in om te vernemen wat de massa dacht en legde zich toe op praktische acties om direct voor volk en socialisme op te kunnen komen.

Na 1975 begon de SP echter te transformeren en zich geleidelijk te ontdoen van delen van haar maoïstische karakter. Het feit dat China zich steeds meer tegen de Sovjetunie keerde in plaats van het kapitalisme heeft waarschijnlijk een rol gespeeld. De daarmee gepaard gaande

³¹ P. van der Steen, ‘De doorbraak van de “gewone mensen”-partij. De SP en de Tweede Kamerverkiezingen van 1994’, in: Gerrit Voerman (red.) *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1994), 172-189, hier 172.

³² Steen, ‘De doorbraak van de “gewone mensen”-partij’, 173.

toenadering tussen de Verenigde Staten en China stuitte de SP ook tegen de borst.³³ Mogelijk belangrijker kan worden gesteld dat de Socialistiese Partij zich juist door het massalijn principe aanpaste aan de Nederlandse context, doordat zij trachtte zich te conformeren aan de opvattingen van ‘het gewone volk’. De maoïstisch-populistische wijsheid die werd toegeschreven aan de massa leidde er zo toe dat de SP China de terug toekeerde. Onder andere het maoïstische leerstuk dat een gewelddadige revolutie nodig was om het socialisme mogelijk te maken verdween stilletjes door de achterdeur. Dit leidde er ook toe dat de SP zich meer ging toespitsen op de gevestigde politiek en de parlementaire democratie op den duur ging beschrijven als de meest democratische vorm mogelijk onder het kapitalisme.³⁴ Kenmerkend hiervoor is dat de SP in 1977 voor het eerst deelnam aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer. De eerste zetel zou echter pas in 1994 behaald worden.

Islamkritiek van een splinterpartij (1983-1989)

Alhoewel verscheidene maoïstische leerstellingen een stille dood stierven, bleef de sociaal-populistische grondslag van de massalijn bewaart. In de partijbrochures en programma’s is dan ook een sterke invloed van meningen uit de (witte) arbeiderswijken te bespeuren. De SP liet zich expliciet voorstaan op haar contact met het volk en claimde als enige echt te weten wat er onder de bevolking speelde. Dit leidde ertoe dat de SP een sterk populistische toon bezigde, met socialistische en sterk nationalistische (zelfs nostalgisch te noemen) kenmerken.

Dit is voor het eerst goed merkbaar in de brochure ‘Arbeidersvrouw en feminisme’ die de partij in 1980 uitbracht. Ten tijde van de ‘Tweede Feministische Golf’ ging de SP met gestrekt been in tegen wat zij bezag als een hobby van ‘seksueel gefrustreerde vrouwen uit de hogere klasse’.³⁵ De nadruk op de scheiding tussen man en vrouw was slechts een burgerlijke afleidingsmanoeuvre die de strijd tussen arbeid en kapitaal naar de achtergrond verdrong. Het nauwe contact wat de SP claimde te hebben met het volk was de grondslag waar deze kritiek op werd gevestigd. De Kamerleden op links die zich voor de feministische zaak inspanden getuigden slechts ‘...van een groot gebrek aan contact met de arbeidersklasse. Deze volksvertegenwoordigers vertegenwoordigen het volk niet, want het volk denkt anders. Door het contact, dat wij dagelijks met de mensen hebben, weten wij dit’. De ‘echte arbeidersvrouw’ ondervond helemaal geen onderdrukking van haar man, maar slechts van het kapitaal.³⁶

Met eenzelfde opzet kwam de SP tot haar beruchte ‘Gastarbeid en Kapitaal’. De combinatie van het sociaal-populistische ‘eerlijke spreken’ namens het volk met een verzet tegen de (linkse) elite, die de boventoon voert in de brochure over feminisme, werd hierin aangevuld met een uitgesproken nationalisme. De Realistische insteek van de brochure over de integratieproblematiek komt al duidelijk naar voren op de flaptekst: ‘*Alle andere partijen doen zeer wazig en algemeen ... Niet één partij komt met een voorstel om het probleem, voor zover*

³³ Voerman, “De Rode Jehova’s”, 137.

³⁴ Socialistiese Partij, *Beginselen van de Socialistiese Partij* (1987), 2.

³⁵ Voerman, ‘Van Mao tot marketing’, 28.

³⁶ Socialistiese Partij, *Arbeidersvrouw en feminisme* (Rotterdam, 1980), 31. Zie ook: Cisca Dresselhuys, ‘Linkse mensen zijn soms zo zuur. Jan Marijnissen langs de feministische meetlat’, *Opzij* (10-10-2002), <http://www.janmarijnissen.nl/2002/10/10/linkse-mensen-zijn-soms-zo-zuur/> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].

dat mogelijk is, op te lossen'. De SP durft dit wel, aangezien uit haar onderzoek in de volksbuurten is gebleken dat voor alle buitenlanders het belangrijkste is of zij zich kunnen aanpassen aan de Nederlandse zeden en gewoonten. Als hen dat lukt, kunnen deze arbeidsmigranten in de toekomst namelijk een waardevolle bijdrage leveren aan de strijd van de arbeiders tegen het kapitalisme.³⁷

Na in flaptekst en voorwoord duidelijk te hebben gemaakt dat de SP *wel* weet wat er speelt, komt de kapitalistische elite er in de op volgende historische analyse slecht vanaf. Interessanter dan de socialistische insteek die verwacht kon worden, zijn de beschuldigingen van 'landverraad' aan de ondernemer. In de brochure valt te lezen dat het kapitaal immer gastarbeiders naar Nederland heeft gehaald ten verraad van de Nederlandse bevolking. De elite van het kapitaal zou nooit een vaderland gekend hebben. Waar de SP logischerwijs tegen arbeidsimmigratie was omdat een groeiend aanbod van arbeid slechts de lonen zou drukken en daarmee de arbeiders verzwakte, valt bovenal de toon op van nationalistische verontwaardiging. Het gaat in het hier gebezigde taalgebruik niet om de wereldwijde strijd van het socialisme tegen het kapitaal, maar om het verraad wat de werkgevers plegen ten over staan van hun landgenoten.³⁸

De nationalistische kaart wordt ook gespeeld tegen de gastarbeiders. Waar de buitenlandse werknemers in de tweede helft van de 19^e en vroege 20^e eeuw volgens de SP een nuttige bijdrage hebben geleverd aan de opbouw van socialisme en vakbondsbeving in Nederland, heeft arbeidsimmigratie sindsdien slechts landverraders en het kapitaal in de kaart gespeeld. Tussen neus en lippen door wordt bijvoorbeeld genoemd dat er onder de Duitse dienstmeisjes die na 1933 naar Nederland gekomen zijn, '*... meisjes zaten die speciaal door de Duitse geheime politie waren opgeleid als spion*'.³⁹ De SP zinspeelt hiermee op een beeld van de buitenlandse arbeidsmigrant als onbetrouwbaar.

Dit populistisch-nationalistische taalgebruik valt samen met een idealistisch beeld van de 'ware Nederlander', wiens identiteit is gebouwd rondom trots en eerlijkheid. Deze identiteit wordt expliciet geconstrueerd door zich af te zetten tegen de Ander. Zo quote de SP in de brochure een 'leidinggevende Turk bij Verkade': '*De buitenlanders beschouwen elke werkgever als een heer die zij dankbaar zijn omdat hij hen het brood laat verdienen. Deze mensen willen zich nederig onderwerpen*'. De SP stelt daarop dat '*Er een groot verschil te zien [is] tussen doorsnee Nederlandse en doorsnee buitenlandse werknemers. Wanneer Nederlandse werknemers dezelfde gedachtengang hadden als de hierboven omschreven buitenlanders, zouden ze al heel snel door de rest van hun kollega's worden uitgemaakt voor rotte vis. Té lang is er in Nederland strijd gevoerd, om een dergelijke houding ten opzichte van*

³⁷ Socialistiese Partij, *Gastarbeid en Kapitaal*, Flaptekst, <http://web.archive.org/web/20041217233534/http://www.devrijgedachte.nl/constandse/dossier/flaptekst.htm> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].

³⁸ Ibid., *Gastarbeid en Kapitaal*, Korte geschiedenis van de gastarbeid, http://web.archive.org/web/20041217233016/http://www.devrijgedachte.nl/constandse/dossier/kort_gesch.htm [laatst geraadpleegd op 11-06-2017]; Ibidem, De progressieve rol van de gastarbeiders in de 19^e eeuw, <http://web.archive.org/web/20041217233651/http://www.devrijgedachte.nl/constandse/dossier/prorol.htm> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].

³⁹ Ibidem, De progressieve rol van de gastarbeiders in de 19^e eeuw.

de werkgever nog te kunnen tolereren'.⁴⁰ De Nederlander is in 'ontwikkeling en cultuur' essentieel anders dan de nederige Turk of Marokkaan. Afkomstig als zij zijn uit 'half-feodale gebieden' zijn zij voor het kapitaal uitstekend geschikt voor werk, waarvoor 'een Nederlander' moderne machines en een behoorlijk loon zou eisen. Vanuit haar onvrede over de verzwakte positie van de arbeider door het 'kapitalistische complot' van arbeidsimmigratie schetst de SP een beeld van de Buitenlander als een ander wezen, nederig en met andere manieren van denken. Hier tegenover is de Nederlander recht voor zijn raap en eerlijk, een mens dat voor zichzelf durft op te komen.

Dit idealiserende, nationalistische element van het typische Nieuw Realistische taalgebruik is in de gehele brochure sterk aanwezig, waarmee consequent het grote onderscheid tussen 'de buitenlander' en 'de Nederlander' in stand gehouden wordt.⁴¹ De Socialistische Partij benadrukt door dit onderscheid haar hechte contact met 'het volk', wat vanuit de populistisch-socialistische perceptie van de SP de facto bestaat uit de autochtone arbeidersklasse. De partij zegt als enige waar het op staat, omdat de politieke elite vervreemd is van het volk en onder één hoedje speelt met het kapitaal. De arbeider, zowel autochtoon als allochtoon, is het slachtoffer van dit complot van het kapitaal, wat de arbeiders tegen elkaar uitspeelt. De buitenlandse arbeider speelt echter (onbewust) een essentiële rol in dit complot, wat de reden is dat de SP zich tegen deze 'helpers van het kapitaal' keert.

Het mag niet verbazen dat Gastarbeid en Kapitaal een storm van protest deed opsteken. De haast ideaaltypische Nieuw Realistische brochure ging op alle vlakken in tegen het dominante multiculturele discours van de jaren 1980. De eis aan immigranten om te integreren verhield zich lastig tot het recht op behoud van eigen identiteit. Zij werd ervaren als een inbreuk op de individuele vrijheid waaraan sinds de Culturele Revolutie zo veel belang werd gehecht. Van zowel links als rechts kreeg de partij de volle laag. Zij zou racistisch, essentialistisch en fascistisch zijn en niks geleerd hebben van de oorlog. De krant van de Communistische Partij beschuldigde de SP er van op jacht te zijn naar Janmaat-stemmers.⁴² De SP zelf voelde zich onterecht in de hoek gezet als racisten. SP'ers als Jan Marijnissen en Tiny Cox zouden later nog spreken van een 'kras op hun ziel' als gevolg van de kritiek. Het 'oprechte linkse antwoord' op de Centruumpartij was in ieder geval niet gewenst.⁴³

Na de publieke afstraffing verdwenen integratie en migratie als grote thema's in de folders en brochures van de Socialisten voor de rest van de jaren 1980. De SP besloot zich, althans in taalgebruik, aan te passen aan het dominante multiculturele discours. De nationalistische tendensen in de partij werden naar de achtergrond verdrongen. Men benadrukte de nabijheid met het volk nu bovenal door de afstand tot 'de elite' - alle andere partijen in de

⁴⁰ Ibidem, Gastarbeid in Nederland na de Tweede Wereldoorlog, <http://web.archive.org/web/20041217234246/http://www.devrijgedachte.nl/constandse/dossier/gastnawo2.htm> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].

⁴¹ Zie bijvoorbeeld de rest van het betreffende hoofdstuk uit de brochure, waarin onder andere wordt uitgemeten hoezeer 'de Islamieten' een andere denktrant hebben, ze zich eigenlijk niet kunnen aanpassen, hoe zeer het wonen in Nederland verschilt met dat van hun thuisland en de problemen rondom de positie van de vrouw in de Turkse cultuur. Ibidem, Gastarbeid in Nederland na de Tweede Wereldoorlog.

⁴² De Waarheid, 'Een 'Socialistische' Partij op jacht naar Janmaat-stemmers', *De Waarheid, Volksdagblad voor Nederland* 43:130 (28-04-1983), 4.

⁴³ Frits van Exter, 'Socialistische Partij houdt het simpel en wint', *Trouw, Letter & Geest* (26-03-1994), 19; Albert de Lange, 'We waren de tijd veel te ver vooruit. Jan Marijnissen', *Het Parool* (07-12-1996), 17.

politiek en leidinggevende instituties - te onderstrepen. Dit is bijvoorbeeld te zien in het verkiezingsprogramma van de SP voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. In het woord vooraf wordt benadrukt hoe zeer alle andere partijen op elkaar lijken. De programma's van de verschillende partijen verschillen haast niet meer van elkaar en *'In de slag om het politieke midden vervagen uitgangspunten als sneeuw voor de zon'*.⁴⁴ De opmars naar het latere Paars wordt hier door de SP al gelogenstraft.

Het thema integratie komt in hetzelfde programma voor het eerst aan bod onder de kop 'Eenheid'. Opvallend is de bijzonder voorzichtige wijze waarop de mening van de SP over de arbeidsmigranten wordt geformuleerd. Op het eerste gezicht zou men zelfs denken dat de SP een draai van 180 graden heeft gemaakt:

*'De SP vindt een opdeling van het volk in minderheidsgroepen een heilloze weg. Een weg van verdeeldheid en opsplitsing in plaats van eenheid. Eigenlijk is het heel reaktionair om mensen op te delen naar huidskleur, afkomst ... De SP wil al die mensen verenigen op gezamenlijke belangen. Niet tegen elkaar, maar met elkaar. Want samenleven doe je samen.'*⁴⁵

De les van 1983 vertaalt zich in een bijzonder zacht taalgebruik, waarin expliciet het belang van eenheid en samen leven wordt benadrukt in plaats van de rol die (gast)arbeiders moeten spelen in de strijd tegen het kapitaal. Dat de standpunten van de SP in wezen zelf niet echt veranderd zijn, komt pas wat later naar voren: *Een van de terreinen waarop nadrukkelijk naar meer eenheid moet worden gestreefd is dat waarop nu grote verdeeldheid dreigt tussen Nederlandse en buitenlandse arbeiders en hun gezinnen. Naar Nederland gehaald ten behoeve van de ondernemers, dreigt nu een soort tweederangs-burgerij te ontstaan van mensen die, niet geïntegreerd, goeddeels los van de samenleving moeten leven.*⁴⁶ Alhoewel de oplossing voor de SP nog steeds bestaat uit integreren of repatriëren, zijn de verschillen tussen autochtone en allochtone arbeider niet langer het brandpunt. Vanwege de vlijmscherpe kritiek in de voorgaande jaren, maar mogelijk ook vanwege het veranderde besef dat een overgroot deel van de 'gastarbeiders' in Nederland blijft, overgiet de SP haar integratieverhaal met een sausje van de collectieve sociale samenleving. In lijn met de tijdsgeest worden integratie en migratie slechts mondjesmaat aangestipt en zijn de onderwerpen, zeker in vergelijking met het geweld van 1983, geminimaliseerde thema's.⁴⁷

Evenals de opvattingen over integratie is het nationalisme van de SP geminimaliseerd, maar niet wezenlijk veranderd. Zo duikt in de Beginselen van de partij uit 1989 opeens een verwijzing naar de Bataven op, een in het Nederlandse nationalisme vaak naar verwezen 'voorouder' van de huidige Nederlander.⁴⁸ De opmerking *'De Batavieren kenden geen scholen*

⁴⁴ Socialistische Partij, *Verkiezingsprogramma SP Tweede-Kamerverkiezingen 1986. De SP maakt er wat van* (Rotterdam, maart 1986), 1.

⁴⁵ Socialistische Partij, *De SP maakt er wat van*, 6.

⁴⁶ Ibidem, 6-7.

⁴⁷ Zie bijvoorbeeld de uitgaves Socialistische Partij, *Beginselen van de Socialistische Partij 1989. Een maatschappij voor mensen. Handvest 2000* (Rotterdam, 1989) en Socialistische Partij, *Voor een schone politiek. Actieprogramma SP* (Rotterdam, 1989). Er wordt haast met geen woord gerept over integratie en migratie en waar het onderwerp genoemd wordt, is de toon zeer zacht, alhoewel de oplossingen die de SP biedt niet wezenlijk verschillen met de genoemde oplossingen in de brochure uit 1983.

⁴⁸ Een in het Nederlandse nationalisme regelmatig op teruggegrepen 'oervolk', dat aan de basis van de moderne Nederlander zou staan. Zie bijv.: Mei Jet Broers, "On 'Bataven' and 'inlanders'. Nationalism and imperialism in

zoals *wij die kennen*' is bovenal een verwijzing naar deze enigszins nostalgische mythe over de grondslag van het Nederlandse volk die ertoe dient de argumenten van de SP voor aanpassingen in het Nederlandse onderwijs een bepaald nationaal-historisch gewicht te verlenen.⁴⁹

Alhoewel de SP haar Nieuw Realistische discours zodoende voor de rest van de jaren 1980 matigde, veranderden de opvattingen binnen de partij zelf niet al te wezenlijk. De sociaal-populistische afkeer van 'de elite', de claim te spreken namens het volk en een licht nationalisme bleven de hoofdthema's in het spreken van de SP. De partij leerde vooral haar Nieuw Realistische taalgebruik aan te passen aan het dominante multiculturele discours en de verwachtingen van de bredere Nederlandse bevolking, een proces dat mogelijk werd vereenvoudigd door de flexibiliteit van de maoïstisch-populistische massalijn-ideologie. Voor de echte doorbraak van het Nieuw Realistische discours diende echter de spanningen rondom integratie en immigratie opgepikt te worden door de gevestigde politieke en publieke orde. Dat gebeurde met de Rushdie affaire, het rapport van de WRR en Bolkestein.

Immigratie als thema en het failliet van oud-links (1989-1994)

Vijftien jaar lang is het taboe geweest om erover te praten en dan krijgt Bolkestein de credits dat hij het onderwerp op de politieke agenda heeft gezet. O, o, wat was ie moedig. Wat wij deden, dat was moedig. – Jan Marijnissen.⁵⁰

Na de publiek geuite verontwaardiging over de demonstraties door 'moslims' tegen Rushdies *De Duivelsverzen* en de voorzichtig geuite voorstellen voor verandering van overheidsbeleid in het WRR rapport, wist Bolkestein de dominantie op het gebied van integratiekritiek naar zich toe te trekken. Alhoewel zeer tot onvrede van partijen die 'eerder waren' als SP en Centruumpartij, brak de aandacht die de leider van een gerespecteerde gevestigde partij aan het thema van integratie gaf wel het multiculturele discours open. Doordat het initiatief naar het door de SP verafschuwde 'politieke midden' verschoof, werden immigratie en integratie gradueel een geaccepteerd thema in publiek en politiek debat. Dit bood de SP de mogelijkheid om voor het eerst sinds 1983 weer openbaar een duidelijk integratiestandpunt in te nemen.

De Nieuw Realistische kenmerken van de claim op de vox populi en het afzetten tegen de elite zijn in deze jaren weer duidelijk herkenbaar in de brochures en programma's van de SP. Zich in haar overtuigingen gesterkt ziend door de ontwikkeling van het technocratische Paarse kabinet stelt de partij dat zij als enige de Haagse eenstemmigheid doorbreekt. Zeker na de val van de muur en de heilig verklaring van het liberale staats- en marktmodel biedt de Nederlandse politiek volgens de SP geen alternatieven meer aan de burger. Alle partijen lijken "... er een sport van te maken elkaar te overbieden in het bewijzen van hun aanhankelijkheid ten opzichte van dit 'nieuw realisme'" (om verwarring te voorkomen is het nuttig op te merken dat de SP met 'nieuw realisme' het 'heilig verklaarde' neoliberalisme bedoelt). Doordat de

Dutch history and geography lessons, 1880-1914", *Skript* 35:2, 84-95; Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een Samenleving* (Den Haag, 1999), 215-217; N.C.F. van Sas, *De Metamorfose van Nederland: Van Oude Orde naar Moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam, 2004), 49-51 .

⁴⁹ Zie: Socialistische Partij, *Handvest 2000*, 18-20.

⁵⁰ Milja de Zwart, 'Niks dan last en ruggespraak', *De Volkskrant* (27-07-1996), 13.

nationale politiek een elitaire eenheidsworst is geworden, wenden steeds meer burgers zich ‘met afgrijzen’ van de politiek af. Volgens de SP hangt dit sterk samen met de dominantie van het neoliberale denken. Doordat de ‘...heersende cultuur voorschrijft dat iedereen zich beter slechts met zichzelf kan bemoeien’, individualiseert de samenleving in toenemende mate. Dat zorgt er mede voor dat steeds meer mensen zich niet meer interesseren in het algemeen belang.⁵¹

In deze kritiek op overheid en neoliberalisme zit evenwel een interessante omslag in het denken en spreken van de SP. Na de val van de muur en de Sovjetunie zijn communisme en socialisme ‘failliete’ concepten geworden. De algemene publieke overtuiging in de jaren 1990 was dat het liberale marktmodel had gezegevierd. Met het einde van de ideologische conflicten zou er een einde zijn gekomen aan de 20^e eeuw en was de ‘Third Way’ geboren, waarin liberalen en socialisten zouden inzien dat (technocratische) samenwerking de manier zou zijn om een land te besturen.⁵² Alhoewel dit resulteerde in de door de SP verafschuwde Paarse kabinetten, is een duidelijke invloed van het failliet van oud links terug te zien in de brochures van de SP. Waar de retoriek van de partij tot 1989 een sterk traditioneel socialistische toon had, waarin werd geageerd tegen het kapitaal en voor de arbeider, benadrukt de SP in 1994 vooral de groeiende individualisering en het daarmee gepaard gaande ‘normen en waarden’-probleem. Alhoewel de markt wel ondemocratisch is en de arbeider vergeleken met zijn baas niet het loon krijgt wat hij verdient, zijn de marxistische analyses van de uitbuiting van de arbeidersklasse door het kapitaal nagenoeg verdwenen.⁵³ De SP heeft zich pragmatisch weten aan te passen aan het veranderde politieke landschap. Meer dan voorheen is de partij zich concreet gaan toespitsen op de problemen in Nederland die zij wil oplossen. Daarbij heeft ze evenwel haar ideologische veren ten dele afgeschud, niet zozeer waar het gaat om haar praktische politieke voorkeuren en handelen, maar wel wat betreft haar ideologische dogmatiek en retoriek. Het grootste politieke probleem is niet langer de uitbuiting door het kapitalistische systeem, maar de afbraak van de verzorgingsstaat en het feit dat je ‘voor ethische vragen niet terecht kunt op Beursplein 5’.⁵⁴ De ‘nieuw socialistische oplossing’ is niet een omverwerping van het kapitalisme, maar een grotere overheid, tegen de liberale afbraak in.

De overgang van marxistische systeemanalyse naar een praktischere politiek past in de ontwikkeling van de SP van socialistische splinterpartij naar volkspartij. In tegenstelling tot vele andere principiële kleine linkse partijen wist de SP haar ideologie aan te passen aan de ‘behoeftes’ van de Nederlandse bevolking, waar de flexibiliteit van de maoïstische massalijn – zoals al eerder gezegd – mogelijk een rol in heeft gespeeld. De nadruk op normen en waarden in plaats van revolutie past ook in deze verandering. Alhoewel de SP zich minder radicaal opstelt, zou het echter een vergissing zijn vast te stellen dat zij ook minder populistisch is geworden. De door elite en overheid uitgedragen ‘liberale houding’, waarin de individuele levenskeuze centraal staat, heeft er volgens de SP toe geleid dat sociale controle verdacht is

⁵¹ Zie: Socialistische Partij, *Stem tegen. Stem SP*, 3 en 12.

⁵² Zie: Jane Lewis en Rebecce Surender, *Welfare State Change: Towards a Third Way?* (Oxford, 2004), 3-4, 16; Christoffer Green-Pedersen en Kees van Kersbergen, “The Politics of the ‘Third Way’”. The Transformation of Social Democracy in Denmark and the Netherlands”, *Party Politics* 8:5 (2002), 507-524; Anton Hemerijck en Jelle Visser, “The Dutch Model: An Obvious Candidate for the ‘Third Way’?”, *European Journal of Sociology* 42:1 (2001), 221-239; A.H.G.M. Spithoven, ‘The Third Way: The Dutch Experience’, *Economy and Society* 31:3 (2002), 333-368.

⁵³ Vergelijk bijvoorbeeld: SP, *Handvest 2000* met SP, *Stem tegen. Stem SP*.

⁵⁴ SP, *Stem tegen. Stem SP*, 4.

gemaakt. ‘Tolerantie’ is verworden tot een ‘moet kunnen’. Daarmee worden normen en waarden niet meer uitgedragen in het dagelijks leven, wat er voor zorgt dat immigranten niet integreren. In lijn met haar oude integratiestandpunt stelt de SP dat oververtegenwoordiging van migranten in verpauperde wijken tot spanningen leidt. Integratie en spreiding van immigranten zijn de oplossingen. Met het oog op wat de Nederlandse samenleving kan dragen, moet men ook terughoudend zijn wat betreft het opnemen van vluchtelingen. ‘*Nederland is geen immigratieland...*’.⁵⁵

De ruimte die er dankzij o.a. Bolkestein is gekomen voor een publieke discussie rondom integratie heeft een duidelijke invloed gehad op het discours van de SP. Zo bevat het verkiezingsprogramma van de partij in 1994 voor het eerst sinds 1983 weer een aparte kop over ‘Migranten’ en is de SP expliciet over (voormalige) migranten en haar oplossingen voor de integratieproblematiek. De generaliserende, mogelijk zelfs als racistisch te karakteriseren toon van ‘Gastarbeid en Kapitaal’ is echter verdwenen. Alhoewel ‘integreren of vertrekken’ de facto nog steeds de oplossing van de SP is voor spanningen rondom immigranten, weet zij dit in 1994 veel minder bot te benoemen. De flexibiliteit van de partij maakte het mogelijk een salonfähige linkse protestpartij te worden die een breder publiek kon aanspreken dan overtuigde marxisten en boze arbeiders. De SP wist met een uitgekiende marketingstrategie deze transformatie succesvol in te zetten bij de Kamerverkiezingen van 1994, waar ze voor het eerst 2 zetels behaalde, na 5 onsuccesvolle eerdere pogingen.

De transformatie van de SP tot nationale partij verklaart mogelijk ook het verdwijnen van het eerdere, enigszins ongenueanceerde nationalisme wat in de uitgaven van de jaren 1980 naar voren kwam. Waar de SP eerst een beeld schetste van ‘het Nederlandse volk’ als een grotendeels homogene natie met één historische oorsprong en bepaalde karakterkenmerken, zoals eerlijkheid en ‘recht voor zijn raap’-realisme, komen de romantische hang naar een ‘heartland’ en één volk haast niet meer terug na 1989. Het Nieuw Realistische taalgebruik van de partij bestaat aan het begin van de jaren 1990 dan ook nog voornamelijk uit de claim als enige eerlijk te spreken namens het volk en een verzet tegen de elite. Onder leiding van Jan Marijnissen zou de SP zich met dit ‘gewone mensen’-discours succesvol verder ontwikkelen als het linkse politieke alternatief voor de Haagse orde. Ze stond echter op het punt haar (eerdere) prominentie in de integratiediscussie blijvend te verliezen aan (populistisch) rechts.

⁵⁵ SP, *Stem tegen. Stem SP*, 4, 12-13.

‘Haagse kromtaal’. De SP in de Kamer en integratie als rechts thema. (1994-2002)

De uitgaven van de SP vanaf 1994, zoals het verkiezingsprogramma van 1998 en de boeken van Jan Marijnissen, zijn doorspekt met de Nieuw Realistische populistische agitatie tegen de elite namens het volk. Nu de SP zelf een parlementaire partij was, waakte zij er voor ‘te worden besmet’ door de rest. Dit werd hen niet zozeer in dank afgenomen door de andere Kamerleden. Zo zei Leoni Sipkes van GroenLinks: *‘Ze spreken in de Kamer altijd van wij en zij – alsof ze er niet bij horen ... “Wij horen bij de mensen in het land” is hun houding. Ze stellen zich heel antiparlementair op’*.⁵⁶ De ‘tweemansfractie tegen de rest van de wereld’ van Marijnissen en Poppe gaf graag af op de dicht getikte Kamerelite die ver af staat van de rest van Nederland. Botsingen tussen hun ‘normale volkse taalgebruik’ en de mores van de Kamer werden door beide heren gretig uitgemeten, zoals toen Frans Weisglas het Marijnissen kwalijk nam dat hij ‘effe dimmen’ zei tegen de voorzitter. Naast de aandacht in de media maakte Jan Marijnissen dit incident tot de titel van het al vaker geciteerde boek.⁵⁷

Naast het afzetten tegen de gewoontes en mores van de Haagse kaasstolp, kwam de elitekritiek van de SP tot uiting in aanvallen op het handjeklap in de Kamer en de wijze waarop partijen onderling politieke functies verdeelden. Volgens de SP werden democratie en fatsoenlijk bestuur aangetast door het oprukken van de ‘sorry-democratie’, waarin allerlei blunders van bewindslieden met een excuusje werden afgekocht en iedereen daarna vrolijk op zijn post bleef. Steeds minder zou de ‘politieke kaste’ zich druk maken om haar geloofwaardigheid, meer en meer draaide het om het ‘...welbegrepen eigenbelang van de nieuwe aristocratie’. De politieke elite hulde haar wanbeleid in verhullende termen, de Verenigde Staten van Europa werden opgetuigd zonder dat het volk invloed had en om iets gedaan te krijgen moesten Kamerleden elkaar wederzijds ‘matsen’.⁵⁸

Door middel van haar populistische anti-establishment kritiek presenteerde de SP zichzelf graag als het enige alternatief in het Haagse landschap, de ‘waakhond op het Binnenhof’. Zij zou niet ‘...smoezelen en regelen in de wandelgangen, maar de publieke confrontatie zoeken’.⁵⁹ Met zaken als de ‘SP Alarmlijn’, waarmee burgers via de SP politiek Den Haag konden bereiken om aandacht te vragen voor maatschappelijke problemen, trachtte de partij actief zowel dicht bij de burger te staan als haar karakter van volkspartij te benadrukken.⁶⁰ Alhoewel het expliciete nationalisme in de SP was verdwenen, liet de partij zich graag voorstaan op haar eerlijkheid en directheid, de typische kenmerken van het normale

⁵⁶ Eveline Brandt, ‘Echte Kameraden’, *De Groene Amsterdammer* (01-05-1996),

<https://www.groene.nl/artikel/echte-kameraden> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017]. Zie ook:

Frank Poorthuis, ‘De dag dat Wim Kok belde’, *de Volkskrant* (28-04-2001), <http://www.volkskrant.nl/archief/de-dag-dat-wim-kok-belde~a599892/> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].

⁵⁷ ANP, ‘Kamervoorzitter moet ‘even dimmen’ van Marijnissen’, *Trouw* (08-10-1997), 4; Jan Marijnissen, *Effe dimmen!*.

⁵⁸ Jan Marijnissen, *Tegenstemmen*, 3. De onmacht van het volk,

<http://www.janmarijnissen.nl/boeken/tegenstemmen/3-de-onmacht-van-het-volk/> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017]; Jan Marijnissen, *Effe dimmen!*; Eveline Brandt, ‘Echte Kameraden’.

⁵⁹ Jan Marijnissen, *Effe dimmen!*, Succes en twijfel, <http://www.janmarijnissen.nl/boeken/effe-dimmen/succes-en-twijfel/> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].

⁶⁰ Zie: SPnl, ‘Zendtijd Politieke Partijen: de SP Alarmlijn’, *Vimeo*, <https://vimeo.com/99037027> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].

Nederland. Integratie, het onderwerp waar het Nieuw Realisme zich volgens Baukje Prins rondom ontspon, verdween echter als thema voor de SP.

Waar in het verkiezingsprogramma van 1994 integratie als onderwerp onder meerdere koppen terugkomt, wordt het thema in 1998 veel minder aangestipt. Ook toon en woordkeuze zijn anders. Waar de SP in '94 nog stelt dat de oververtegenwoordiging van migranten in verpauperde wijken zorgt voor spanningen en het gewoon heeft over de (voormalige) gastarbeiders, spreekt de partij in '98 slechts van 'groepen mensen in achtergestelde posities' en de 'dreigende sociale scheiding langs etnische lijnen'.⁶¹ De brochure uit '98 geeft evenwel een direct inzicht in de reden achter het omslachtigere en voorzichtigere taalgebruik:

*Extreem-rechtse en racistische groeperingen bedreigen de democratie ... De overheid dient direct en hard op te treden tegen elke vorm van georganiseerd racisme. Verbieden van politieke partijen is een laatste middel.*⁶²

Deze eerste expliciete aanval op 'rechts racisme' in een SP partijprogramma is des te interessanter, daar er weinig (extreem-)rechtse partijen opmars maakten in Nederland in de jaren 1990.⁶³ 'Leefbaar Nederland' groeide langzaam uit een verzameling van lokale 'leefbaarheidspartijen', maar is niet zozeer rechts te noemen. Een van de belangrijke gangmakers, Jan Nagel, was bijvoorbeeld partijbestuurder en Kamerlid van de PvdA geweest, evenals programmamaker bij de VARA.⁶⁴ De door de SP ervaren dreiging van extreemrechts was vooral het gevolg van het veranderende discours. Het in toenemende mate bespreekbaar worden van integratie en immigratie in het verloop van de jaren 1990 ging gepaard met een verrechtsing van het thema. Naast dat Bolkestein het thema grotendeels had weten te claimen voor 'correct rechts', leidde de groeiende ruimte voor het uiten van frustraties rondom integratie ertoe dat mensen die zich in het verleden genukterd en beschuldigd hadden gevoeld van racisme nu hun standpunten explicieter verkondigden in de publieke ruimte. Fortuyn paste met zijn columns tegen het 'integratietaboe' en de 'Islamisering van Nederland' in dezelfde trend, en creëerde bovendien mede het beeld van de 'Linkse kerk' als schuldig aan de integratieproblematiek.⁶⁵

Door het beeld van links als 'multi-culti' en stevige integratiestandpunten als typisch rechts kon de SP lastig een geloofwaardig hard en expliciet standpunt innemen ten opzichte van de integratieproblematiek. Alhoewel haar oplossingen niet al te sterk veranderd waren, werd de SP stereotieper links doordat zij in toenemende mate immigranten poneerde als slachtoffers van slechte politiek, in plaats van dat de migrant met zijn andere cultuur zelf een potentieel probleem was.

Deze trend zette zich in de daarop volgende jaren door. De SP stelde in 1994 al dat Nederland voldoende draagkracht heeft om politieke vluchtelingen op te vangen, maar de

⁶¹ Vergelijk Socialistische Partij, *Stem Tegen. Stem SP*, 10-14 met Socialistische Partij, *Tegengas!*, 1-2, 24-25.

⁶² *Ibid.*, *Tegengas*, 2.

⁶³ Zie bijv.: NRC Handelsblad en KAFKA, 'Extreem-Rechts. De Partijen', *NRC Handelsblad Webpagina* (08-06-2000), <http://retro.nrc.nl/W2/Lab/Profiel/Extreemrechts/partijen.html> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017]; en Cas Mudde, *The ideology of the extreme right* (Manchester en New York, 2000), 117-184.

⁶⁴ Voerman en Lucardie, *Populisten in de Polder*, 71-79.

⁶⁵ Halleh Ghorashi, "Racism and the 'Ungrateful Other' in the Netherlands", in: P. Essed en I. Hoving (red.), *Dutch Racism* (Amsterdam/New York, 2014), 101-117; Ellie Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands', *Ethnic and Racial Studies* 30:5 (2007), 713-740; Lucassen en Lucassen, 'The Strange Death of Dutch Tolerance', 74-76, 92.

voorkeur moet geven aan opvang in de regio. Dit moest evenwel niet worden ingegeven door ‘types die roepen dat Nederland vol is’, maar vanuit de gedachte dat het beter voor de vluchtelingen zelf zou zijn dichterbij het land van oorsprong opgevangen te kunnen worden.⁶⁶ In 2002 is deze gedachte verder doorgetrokken en lezen we dat ‘*Nederland moet pal staan voor een ruimhartig beleid voor politieke vluchtelingen en geen gehoor geven aan figuren die roepen dat we ‘vol’ zijn. Als het moet, is er altijd plaats*’.⁶⁷ Alhoewel opvang in de regio volgens de SP nog steeds van belang is, wordt de boodschap dat politieke vluchtelingen welkom zijn veel explicieter uitgedragen. Het vermoeden dat de opkomst van populistisch rechts, en in het bijzonder Pim Fortuyn, hierin een rol speelt, lijkt bevestigd te worden door Jan Marijnissen in zijn derde boek. Alhoewel Marijnissen aangaf prima op te kunnen schieten met Fortuyn, vindt hij het nodig om zijn lezers te wijzen op het gevaar van de LPF: ‘*Toch is Fortuyn niet iemand waar we schouderophalend aan voorbij kunnen gaan. Er zitten gevaarlijke kanten aan deze man. Diens oproep om een koude oorlog tegen de islam te beginnen is een vorm van simplisme, waarmee Fortuyn zich kan ontwikkelen als wegbereider van etnische en religieuze haat*’.⁶⁸

Alhoewel de SP tegen ‘...kortzichtige import van buitenlandse arbeidskrachten’ bleef en hamerde op het belang van integratie, wordt in beginselprogramma en verkiezingsbrochure de nadruk gelegd op een ‘ruimhartig asielbeleid’. In toon en woordkeuze wordt gesteld dat migranten warm welkom moeten worden geheten en hulp moeten krijgen hun weg te vinden in Nederland.⁶⁹ De nadruk op integratierecht in plaats van –plicht staat in sterk contrast met de simpele ‘integreer of vertrek’-logica van 1983. In haar verzet tegen rechts begon de SP wat betreft integratie steeds meer te lijken op de andere partijen op links. Naast de claim van (populistisch) rechts op harde integratiestandpunten was deze verschuiving van de SP het resultaat van een continue aanpassing aan het politieke electorale spel.

Om haar idealen en doelstellingen in de electorale democratie te kunnen verwezenlijken, moest de SP een breder publiek kunnen aanspreken dan haar eigen directe achterban. Teneinde haar invloed te vergroten en mogelijk op den duur bestuursverantwoordelijkheid te kunnen dragen, ging de partij vanaf de jaren 1980 haar linkse dogma’s en idealen in toenemende mate toe spitsen op de behoeftes en voorkeuren van een breder deel van de Nederlandse bevolking. In deze al eerder genoemde transformatie van splinter- naar volkspartij verdwenen geleidelijk de scherpe randjes van de partij. Van het dogma van de revolutie kwam men tot een principiële aanvaarding van de parlementaire democratie als ‘...*het belangrijkste middel om de wil van de bevolking tot uitdrukking en uitvoering te brengen*’.⁷⁰ Het loslaten van voormalige Marxistische leidraden als de collectivisering van de productiemiddelen past ook in deze ontwikkeling. Deze aanpassingen stelden de partij in staat haar electorale (en daarmee politieke) macht te vergroten. Ook plaatste de partij zich in een lange rij van bewegingen die hun instrumenten en doelen

⁶⁶ SP, *Stem Tegen. Stem SP*, 13.

⁶⁷ SP, *Eerste weg links. Stem voor sociale wederopbouw. Stem SP. Actieprogramma SP 2002-2006* (2000), 50.

⁶⁸ Jan Marijnissen, *Schrале Rijkdom, Afrekenen!*, <http://www.janmarijnissen.nl/boeken/schrале-rijkdom/afrekenen/> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017]; Zie voor de relatie Marijnissen en Fortuyn: Dresselhuys, ‘Linkse mensen zijn soms zo zuur’.

⁶⁹ SP, *Eerste weg links*, 50-54; *Ibid.*, *Heel de mens. Kernvisie van de SP* (1999), 8, 14.

⁷⁰ *Ibid.*, *Heel de mens*, 11.

hadden gematigd om hun invloed te vergroten. Zo waren vele socialistische partijen de SP voor gegaan sinds het begin van de 20^e eeuw.⁷¹

De electorale successen van de SP leidden tot een instroom van nieuwe leden met een diverse achtergrond, met ook meer hoger opgeleiden en allochtonen. De genuanceerdere opvattingen van deze nieuwe SP'ers op het gebied van bijvoorbeeld integratie versterkten de matigingstendens. Alhoewel de partij haar nabijheid tot het volk bleef benadrukken, werden taal en ideeën aantrekkelijker voor een groter deel van de Nederlandse bevolking dan de 'klassieke autochtone arbeidersklasse'. Ook de standpunten van de partij werden complexer. Het sluitstuk op deze ontwikkeling is de kritiek van de partij dat de 'verzamelnaam allochtonen' in de brede maatschappij leidt tot een onterechte simplificatie en generalisatie. “*‘Allochtonen’ zijn geen eenheidsworst en dienen ook niet als zodanig aangesproken en behandeld te worden*”.⁷² Een groter verschil met de partij van 1983 had er haast niet kunnen zijn.

⁷¹ Adam Przeworski en John Sprague, *Paper Stones: A History of Electoral Socialism* (1988). Zie ook: Schwedler, 'Can Islamists Become Moderates?'; Akkerman en Rooduijn, 'Pariahs or Partners?'.
⁷² SP, *Eerste weg links*, 53.

Conclusie: Van nieuw naar politiek realisme

In de twintig jaar die hier onder de loep zijn genomen hebben we de Socialistische Partij zich zien ontwikkelen van een marxistische splinterbeweging tot een partij die niet meer weg te denken is uit het Nederlandse politieke landschap. In tegenstelling tot de tegenwoordige trend om populisme en integratiekritiek te reserveren voor (populistisch) rechts, was de SP een van de eerste om een kritische populistische beschouwing los te laten op het tot dan toe gevoerde integratiebeleid. Tegen de multiculturele tijdsgeest in lanceerde de witte arbeiderspartij een alternatief nationalistisch-populistisch geluid op socialistische grondslag. Het beroep op lef om de waarheid te spreken en de anti-elitaire claim wel te weten wat het volk wil zouden jarenlang de rode draad zijn in het (zelf)beeld en discours van de SP.

Het Nieuw Realistische taalgebruik in de SP biedt een goed inzicht in de specifieke ontwikkeling van dit linkse populisme. In haar beginjaren is de partij een haast ideaaltypisch voorbeeld van het Realistische discours. De claim op de vox populi en de agitatie tegen de elite gingen gepaard met een nationalisme waarin de ‘echte Nederlander’ werd gekarakteriseerd als ‘eerlijk en open’. Het beroep op deze nationale karaktertrek had twee functies. Ten eerste versterkte zij de SP haar conceptualisering van ‘het volk’. De grote inbreng van de autochtone arbeidersklasse die het gevolg was van het maoïstische massalijnprincipe had ertoe geleid dat de ‘echte Nederlandse bevolking’ gezien werd als een haast homogene groep blanke arbeiders, wiens wensen en ideeën de SP (als enige) kende. Onder meer allochtonen en ‘de bourgeoisie’ werden niet gezien als onderdeel van het ‘echte volk’, maar eerder als tegenstander. De nationale karaktertrek van eerlijkheid werd aan buitenlanders en rijken dan ook ontzegd. Ten tweede bood het beroep op openheid een rechtvaardiging voor de geuite integratiekritiek (‘wij zeggen *wel* wat iedereen al denkt’).

In de loop der jaren paste de partij zich aan het bredere electorale landschap aan. Scherpe kantjes, zoals te sterk bevonden marxistische dogma’s, verdwenen. Dit maakte de partij aantrekkelijker voor een breder publiek en stelde haar in staat haar politieke macht uit te breiden. Met deze matigingstendens past de SP in een lange lijst van partijen die op een vergelijkbare manier hun electoraat verbreedden. De SP bleef desalniettemin populistisch, alhoewel zij haar Nieuw Realistische vertoog nuanceerde. Zelfs met de graduele verdwijning van het expliciete nationalisme in de jaren 1990 liet de partij zich nog graag voorstaan op haar eerlijkheid, waarin de Nieuw Realistische stereotypering van de ‘echte Hollander’ als ‘recht voor zijn raap’ doorspeelt.

Door Bolkestein en de opkomst van Fortuyn werden harde integratiestandpunten echter geleidelijk het terrein van politiek rechts, waardoor de SP haar voortrekkersrol in het integratiedebat verloor. De verbreiding van het Nieuw Realisme als rechts discours sinds de jaren 1990 stimuleerde de partij een progressievere linkse koers te kiezen, een verandering die versterkt werd door de instroom van hoger opgeleiden en allochtonen. In haar geleidelijke overgang van een expliciet Nieuw Realisme naar een meer ‘politiek-electoraal realistische houding’, die haar electoraal gewin bracht, heeft de partij geprobeerd haar integriteit te bewaren. De SP stelt nog steeds achter haar voorstellen uit de jaren 1980 te staan. Ook in de manier waarop de partij zich afzet tegen de rest van politiek Den Haag zijn slechts genuanceerde

veranderingen gekomen. De integratieproblematiek is voor de SP echter een lastiger onderwerp geworden, doordat zij zich heeft moeten verhouden tot een veranderd politiek landschap en heeft moeten schipperen tussen de progressievere en conservatievere elementen in de partij.

De analyse van het Nieuw Realisme binnen de SP brengt duidelijk twee zaken naar voren. Ten eerste lijkt het oordeel gerechtvaardigd dat het idee dat integratiekritiek en populisme in Nederland vooral onderdeel zijn van de rechtse politiek niet berust op een historische constante. De compatibiliteit van het Nieuw Realistische vertoog met zowel links als rechts maakt dat het Realisme gezien kan worden als een ‘dun vertoog’. Op de vergelijkbare wijze dat populistische elementen aan beide uiteinden van de politiek te zien zijn, draait het Realisme in de Nederlandse context vooral om een populistische houding en integratiekritiek, waarin men zich beroept op ‘de Nederlandse karaktertrek’ bij uitstek; eerlijkheid. Vanuit welke achtergrond men tot zijn kritiek komt, maakt voor het vertoog zelf niet uit. Dat neemt niet weg dat het Nieuw Realisme in Nederland tegenwoordig inderdaad een voornamelijk rechts discours geworden is.

Ten tweede is de SP, met haar ‘klassieke’ transformatie van een marxistische naar een ‘sociaaldemocratische’ partij, in een spagaat terechtgekomen. Haar oude arbeidersachterban is doorgaans voorstander van meer migratiebeperking en harde(re) integratie eisen. De ‘nieuwere’ leden nemen hierin een gematigdere houding aan. Door deze splitsing heeft de partij sinds het begin van het millennium moeite gehad om duidelijke standpunten in te nemen in het integratiedebat, ondanks haar eerder zo expliciet geuite overtuigingen. In het debat wordt de partij dan ook grotendeels overstemd door de PVV en andere spelers op rechts, die duidelijke stellingen innemen. Als ‘sociaaldemocratisch plus’ onderscheidt de SP zich ook niet al te sterk meer van de andere partijen op links.⁷³ Waar onder Marijnissen nog grotere successen werden behaald, lijkt de rek in de groei van de partij er nu een beetje uit. De ineenstorting van de PvdA in 2016 leverde de SP bijvoorbeeld weinig stemmen op. Het is interessant om te zien hoe de Socialistische Partij met deze spagaathouding in de toekomst zal omgaan, zowel op politiek als electoraal gebied.

⁷³ Zie: Gerrit Voerman en Paul Lucardie, ‘De sociaal-democratisering van de SP’, in: Franks Becker en René Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van 2006* (Amsterdam, 2007), 139-164, hier 140; Petra de Koning, “‘Volkspartij’ SP op zoek naar het oude enthousiasme”.

Bibliografie

Krantenartikelen die uitgaven zijn van de betreffende personen zelf, zoals Marijnissen of Bolkestein, zijn geplaatst onder de kop “Primaire Bronnen”. Artikelen die vooral een achtergrond geven zijn te vinden onder “Krantenartikelen”, ook als zij een historische bron zijn.

Literatuur:

- Akkerman, Tjitske, en Matthijs Rooduijn, ‘Pariahs or Partners? Inclusion and Exclusion of Radical Right Parties and the Effects on Their Policy Positions’, *Political Studies* 63 (2015), 1140-1157.
- Berlinghoff, Marcel, *Das Ende der “Gastarbeit”: Europäische Anwerbestopps 1970-1974* (Paderborn, 2013).
- Broers, Mei Jet, “On ‘Bataven’ and ‘inlanders’. Nationalism and imperialism in Dutch history and geography lessons, 1880-1914”, *Skript* 35:2, 84-95.
- Brug, W. van der, e.a., ‘Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?’, *Migrantenstudies* 25:3, (Amsterdam, 2009), <http://dare.uva.nl/document/2/73283>, 198-220.
- Dudink, Stefan, ‘Het homofundament. De moslim van nu is de homo van vroeger’, *De Groene Amsterdammer* (Amsterdam, 04-08-2010), <https://www.groene.nl/artikel/de-moslim-van-nu-is-de-homo-van-vroeger> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- Duyvendak, Jan Willem, en Peter Scholten, ‘Beyond the Dutch “Multicultural Model”. The Coproduction of Integration Policy Frames in The Netherlands’, *International Migration and Integration* 12:331 (2011), 331-348.
- Duyvendak, Jan Willem, en Peter Scholten, ‘Voorbij het Nederlandse multiculturele integratiemodel?’, in: E. de Jong en R. Hoekstra (red.), *Macht en Wetenschap* (Nijmegen, 2013), 113-130.
- Fatah, Karwan, ‘De opkomst van Pim Fortuyn. Een analyse van de aanloop naar de onvrede’, *Skript* 28:3 (Amsterdam, 2014), 5-18, hier 11.
- Fickers, Annika, ‘At the Crossroad: The Impact of the Rushdie Affair on the Framing of the Dutch and British Public Debate on Immigrant Integration’ (Master these, Universiteit Leiden, 2012).
- Ghorashi, Halleh, “Racism and the ‘Ungrateful Other’ in the Netherlands”, in: P. Essed en I. Hoving (red.), *Dutch Racism* (Amsterdam/New York, 2014), 101-117.
- Goedings, Simone A.W., *Labor Migration in an Integrating Europe: National Migration Policies and the Free Movement of Workers, 1950—1968* (Den Haag, 2005).
- Green-Pedersen, Christoffer, en Kees van Kersbergen, “The Politics of the ‘Third Way’. The Transformation of Social Democracy in Denmark and the Netherlands”, *Party Politics* 8:5 (2002), 507-524
- Hemerijck, Anton, en Jelle Visser, “The Dutch Model: An Obvious Candidate for the ‘Third Way’?”, *European Journal of Sociology* 42:1 (2001), 221-239.
- Kagie, Rudie, *De Socialisten. Achter de Schermen van de SP* (Amsterdam, 2007)
- Kloek, Joost, en Wijnand Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een Samenleving* (Den Haag, 1999).
- Lewis, Jane, en Rebecce Surrender, *Welfare State Change: Towards a Third Way?* (Oxford, 2004).

- Lucassen, Jan, en Rinus Penninx, *Newcomers: Immigrants and their Descendants in The Netherlands 1550-1995* (Amsterdam, 1997).
- Lucassen, Leo en Jan Lucassen, 'The Strange Death of Dutch Tolerance: The Timing and Nature of the Pessimist Turn in the Dutch Migration Debate', *The Journal of Modern History* 87:1 (March 2015), 72-101.
- Lucassen, Leo, en Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers: Een nuchtere balans van vijf eeuwen immigratie* (Amsterdam, 2011).
- March, Luke, 'From Vanguard of the Proletariat to Vox Populi: left-Populism as a 'Shadow' of Contemporary Socialism', *SAIS Review of International Affairs* 27:1 (2007), 63-77.
- Marwick, Arthur, 'Youth Culture and the Cultural Revolution of the Long Sixties' in: Axel Schmidt en Detlef Siegfried (red.), *Between Marx and Coca Cola: Youth Cultures in Changing European Societies, 1960-1980* (Oxford, 2006), 39-58.
- McWilliams, John C., *The 1960s Cultural Revolution* (Westport, 2000).
- Mudde, Cas, 'The Populist Zeitgeist', *Government and Opposition* 39:4 (2004), 541-563.
- Mudde, Cas, *The ideology of the extreme right* (Manchester en New York, 2000).
- Prins, Baukje, 'The Nerve to Break Taboos: New Realism in the Dutch Discourse on Multiculturalism', *Journal of International Migration and Integration* 3:3 (2002), 363-379.
- Rijkschroeff, Rally, Geert ten Dam, Jan Willem Duyvendak, Marjan de Gruijter en Trees Pels, 'Educational policies on migrants and minorities in the Netherlands: success or failure?', *Journal of Education Policy* 20:4 (2005), 417-435.
- Sas, N.C.F. van, *De Metamorfose van Nederland: Van Oude Orde naar Moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam, 2004).
- Scholten, Peter W.A., 'The Coproduction of Immigrant Integration Policy and Research in the Netherlands: The Case of the Scientific Council for Government Policy', *Science and Public Policy* 36 (2009), 561-573.
- Schwedler, Jillian, 'Can Islamists Become Moderates? Rethinking the Inclusion-Moderation Hypothesis', *World Politics* 63:3 (2011), 347-376.
- Slager, Kees, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (2005).
- Spithoven, A.H.G.M., 'The Third Way: The Dutch Experience', *Economy and Society* 31:3 (2002), 333-368.
- Stanley, Ben, 'The thin ideology of populism', *Journal of Political Ideologies* 13:1 (2008), 95-110.
- Steen, P. van der, 'De doorbraak van de "gewone mensen"-partij. De SP en de Tweede Kamerverkiezingen van 1994', in: Gerrit Voerman (red.) *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1994), 172-189.
- Taggart, Paul, *Populism* (Buckingham, 2000).
- Vasta, Ellie, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands', *Ethnic and Racial Studies* 30:5 (2007), 713-740.
- Vink, Maarten P., 'Dutch 'Multiculturalism Beyond the Pillarisation Myth'', *Political Studies Review* 5 (2007), 337-350.
- Voerman, Gerrit, "'De Rode Jehova's': een geschiedenis van de Socialistiese Partij', *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 19-03-1987), 124-150.
- Voerman, Gerrit, 'De populistische verleiding (3). Van Mao tot marketing. Over het populisme van de SP', *Socialisme en Democratie* 66:9, 26-32.

- Voerman, Gerrit, en Paul Lucardie, 'De sociaal-democratisering van de SP', in: Franks Becker en René Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van 2006* (Amsterdam, 2007), 139-164.
- Voerman, Gerrit, en Paul Lucardie, *Populisten in de polder* (Amersfoort, 2012).
- Vossen, Koen, 'The different flavours of populism in the Netherlands', in: Hedwig Giusto, David Kitching en Stefano Rizzo (red.), *The Changing Faces of Populism. Systemic Challengers in Europe and the U.S.* (Brussel/Rome, 2013), 173-205.
- Vuijsje, Herman, *Correct. Weldenkend Nederland sinds de jaren zestig* (Amsterdam, 1997).
- Vuijsje, Herman, *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe* (Amsterdam, 1986).

Primaire bronnen

- Bolkestein, Frits, 'De integratie van minderheden', *Keynote Speech Congres van Liberale Internationale* (Luzern, 08-09-1991), http://app.cubender.com/downloads/106459/documents/a03_integratie_van_minderheden_12.pdf [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- Bolkestein, Frits, 'Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt', *De Volkskrant* (12-09-1991).
- Marijnissen, Jan, *Tegenstemmen. Een Rood antwoord op Paars* (1996)
- Marijnissen, Jan, *Effe dimmen. Een rebel in Den Haag* (1998)
- Marijnissen, Jan, *Schrale Rijkdom. De erfenis van acht jaar paars* (2002).
- Socialistische Partij, *Arbeidersvrouw en feminisme* (Rotterdam, 1980).
- Socialistische Partij Rotterdam, *Gastarbeid en Kapitaal* (Rotterdam, 1983), <http://web.archive.org/web/20041217111724/http://www.devrijgedachte.nl/constands/e/dossier/inhoud.htm#OVER%20DE%20BROCHURE%20GASTARBEID%20EN%20KAPITAAL> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- Socialistische Partij, *Verkiezingsprogramma SP Tweede-Kamerverkiezingen 1986. De SP maakt er wat van* (Rotterdam, maart 1986).
- Socialistische Partij, *Beginselen van de Socialistische Partij* (1987).
- Socialistische Partij, *Beginselen van de Socialistische Partij 1989. Een maatschappij voor mensen. Handvest 2000* (Rotterdam, 1989).
- Socialistische Partij, *Voor een schone politiek. Actieprogramma SP* (Rotterdam, 1989).
- Socialistische Partij, *Stem Tegen. Stem SP. Verkiezingsprogramma Socialistische Partij* (1994).
- Socialistische Partij, *Tegengas! Verkiezingsprogramma van de Socialistische Partij 1998-2002* (1998).
- Socialistische Partij, *Eerste weg links. Stem voor sociale wederopbouw. Stem SP. Actieprogramma SP 2002-2006* (2000).
- SPnl, 'Zendtijd Politieke Partijen: de SP Alarmlijn, *Vimeo*, <https://vimeo.com/99037027> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 'Allochtonenbeleid', *Rapporten aan de Regering 36* (Den Haag, 1989).

Krantenartikelen, webpagina's en tijdschriftuitgaven

- ANP, 'Kiezersprofielen: VVD is een mannenpartij en SP-kiezer is relatief vaak werkloos', *De Volkskrant* (30-08-2012), <http://www.volkskrant.nl/politiek/kiezersprofielen-vvd-is-een-mannenpartij-en-sp-kiezer-is-relatief-vaak-werkloos~a3308665/> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- ANP, "Kamervoorzitter moet 'even dimmen' van Marijnissen", *Trouw* (08-10-1997), 4.
- Brandt, Eveline, 'Echte Kameraden', *De Groene Amsterdammer* (01-05-1996), <https://www.groene.nl/artikel/echte-kameraden> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- De Waarheid, 'Een 'Socialistische' Partij op jacht naar Janmaat-stemmers', *De Waarheid, Volksdagblad voor Nederland* 43:130 (28-04-1983), 4.
- Dresselhuys, Cisca, 'Linkse mensen zijn soms zo zuur. Jan Marijnissen langs de feministische meetlat', *Opzij* (10-10-2002), <http://www.janmarijnissen.nl/2002/10/10/linkse-mensen-zijn-soms-zo-zuur/> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- Exter, Frits van, 'Socialistische Partij houdt het simpel en wint', *Trouw, Letter & Geest* (26-03-1994), 19.
- Herderscheê, Gijs, 'Asscher: bescherm Nederlandse werknemers tegen invasie Oost-Europa', *de Volkskrant* (17-08-2013), <http://www.volkskrant.nl/politiek/asscher-bescherm-nederlandse-werknemers-tegen-invasie-oost-europa~a3493705/> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- Ivens, Laurens, 'Het antwoord tegen populisme is activisme', *SP Amsterdam* (Amsterdam, 24-01-2017), <https://amsterdam.sp.nl/nieuws/2017/01/het-antwoord-tegen-populisme-is-activisme> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- Jong, Alex de, 'Van revolutie naar normen en waarden – het veranderende socialisme van de SP', *TENK* (15-02-2014), http://tenk.cc/2014/02/van-revolutie-naar-normen-en-waarden-het-veranderende-socialisme-van-de-sp/#_ftn121 [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- Koning, Petra de, "'Volkspartij' SP op zoek naar het oude enthousiasme", *NRC* (17-11-2016), <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/11/17/volkspartij-sp-op-zoek-naar-het-oude-enthousiasme-5316445-a1532132> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- Lange, Albert de, 'We waren de tijd veel te ver vooruit. Jan Marijnissen', *Het Parool* (07-12-1996), 17.
- Marijnissen, Jan, en Jan de Wit, 'Help, daar komen de Polen!', *NRC Handelsblad* (31-01-2006), <https://www.nrc.nl/nieuws/2006/01/31/help-daar-komen-de-polen-11076760-a691235> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- NRC Handelsblad en KAFKA, 'Extreem-Rechts. De Partijen', *NRC Handelsblad Webpagina* (08-06-2000), <http://retro.nrc.nl/W2/Lab/Profiel/Extreemrechts/partijen.html> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- Peeperkorn, Marc, en Raoul du Pre, "Jantje Beslist; 'SP'ers zijn altijd vlijmscherp, we jagen iedereen bovenop de kast. Altijd met gestrekt been erin.", *de Volkskrant* (06-02-2004), 13.
- Poorthuis, Frank, 'De dag dat Wim Kok belde', *de Volkskrant* (28-04-2001), <http://www.volkskrant.nl/archief/de-dag-dat-wim-kok-belde~a599892/> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].
- Scheffer, Paul, 'Het multiculturele drama', *NRC Handelsblad* (29-01-2000).
- Waard, Michèle de, 'PvdA bedient zich van nationalistisch populisme met beperking van arbeidsmigratie in de EU', *Financieel Dagblad* (13-01-2017),

<https://fd.nl/economie-politiek/1182992/pvda-bedient-zich-van-nationalistisch-populisme-met-beperking-van-arbeidsmigratie-in-de-eu> [laatst geraadpleegd op 11-06-2017].

- Zwart, Milja de, 'Niks dan last en ruggespraak', *De Volkskrant* (27-07-1996), 13.